

„Ez már nagyon merész inversio”

Arany János poétai osztálya és az emberség iskolája

Fordítói erőpróba, hogy az *Íliász* nyitójelenetében mennyire sikerül érzékeltetni Agamemnón dühkitörésének stílusát. Fojtott és fenyegető hangütésével, megvetően letorkoló mondatfűzésével már első mondata sorsdöntő szerepet kap, még mielőtt érdemi válaszra méltatná a teljes papi díszben, mégis alázattal elébe járuló Khrúszéiszt. Agamemnónnak minden jel szerint eszébe sem jut, hogy bölesebb volna megválnia a Thébé ostrománál zsákmányolt s azóta ágyasi szolgálatra fogott rabnőjétől. Ahogy ráripakodik a messziről érkezett apára (26–28. sor), az nemcsak a hatalmától megittasult királyt hivatott jellemezni, aki úgy érzi, neki már senkire sem kell tekintettel lennie, hanem az otromba sértést is, amelyet Apollón szent papjához szólva, ezért közvetve magával Apollónnal szemben elkövet. Ha nem vakítaná el hatalmának tudata, melyhez hozzászokott, maga is tudhatná, hogy a tegzes, nyilával messzelövő isten, Zeusz és Létó fia, ettől haragra gerjed. Noha az eposz legelső szava Akhilleusz haragjában jelöli meg a cselekményt vezérlő legfőbb szenvedélyt, az majd csak akkor lobban fel, amikor a görög sereget megtizedelő apollóni megtorlás nyomán a királynak mégiscsak haza kell küldenie a szépszemű Khrúszéiszt, és helyette Briszéiszt, Akhilleusz rabnőjét rendeli magához. Ettől azután a pusztító indulatok végképp elszabadulnak, s ahogy már az 5. sor megjövendölte, betelik Zeusz akaratja.

Tehát mindkét végzetes haragot, az égít és a földit, Agamemnón féktelen válasza szabadítja a görögökre, azzal amit mond, s legalább annyira azzal, ahogyan mondja. Ezért is fontos, hogy amikor az 1858/59. tanévben a tizenöt esztendő Komáromy Lajos, a makói, majd a kisújszállási

gimnázium után immár a nagykőrösi gimnázium diákjaként belépett az Arany János osztályfőnöksége alatt álló ötödik, vagyis „poétai” osztályba, és a mindig három-négyféle témából választható kéthetenkénti házi feladatok közül¹ egyszer az *Íliász* első 100 sorának lefordítására vállalkozott, hogyan oldotta meg épp ezt a hármast. Annál is inkább, mert nála az előző sor narrátori fölvezetése szerint a papot Agamemnón „csufosan küldé el, rámondúlva erősen”, a beharangozott idézet stílusának tehát ehhez kellett igazodnia, ami nem lehetett könnyű, mert Aranytól azt is megtanulták, hogy hősepikában még az elemi indulat megszólaltatását sem szabad túl köznapni kifejezésekre bízni.

Menj, ne találjalak itt gályáimnál öreg ember!
Vagy most késedezőt, vagy máskor visszajövendőt,
Lenne nehogyan semmit használó főpapi pálczád.²

Aranynak a próbafordítás egésze is nagyon tetszett, mértéktartó, de annál értékesebb véleményt írt a végére; ezen túl a részletekhez még összesen tizenegy kisebb, de tanulságos megjegyzést fűzött.³ Szinte mindegyikből kirajzolódik a költészet tanításának mélyen átértett dilemmája, mely őt költői pályafutása elejétől fogva, majd tanárként, később kritikusként is foglalkoztatta: mennyit lehet *elmagyarázni* a hibákból, s mit kell inkább *megmutatni*, ahogy (az ő hasonlatával) egy öreg cigány hosszas fejtegetés helyett inkább újrajátszaná a hallott darab hibásnak talált részletét.⁴ Ráadásul az itteni szereposztásban az utóbbi persze rendkívül megtisztelő: képzelhetjük, milyen megdicsőülést érzett a fogékony diák, amikor a tollal szépen letisztázott fordításának 19. sorában, mely így szólt, „Fölforgatni lakát Priamusnak, s jól haza térni”, Arany nemcsak aláhúzta ceruzájával a hibásnak talált „lakát” és „jól” szavakat, hanem a sor mellé odaírta javasla-

1 Vö. Komáromy Lajos, *Arany János mint tanár*, Magyar Tanügy, Új folyam 1(1883), 11.

2 Komáromy fordításának kézírata: MTAKK, RUI. VI. 4° 209. sz., 27; vö. ARANY János *Összes művei*, szerk. KERESZTURY Dezső, XIII, *Hivatali iratok 1.: Nagyszalonta – Nagykőrös – Budapest (1831–65)*, s. a. r. DÁNIELISZ Endre, TÓRÓS László, GERGELY Pál, Bp., Akadémiai, 1966, 162.

3 MTAKK, RUI. VI. 4° 209. sz., 26–29; vö. *uo.*, 162–163.

4 ARANY János, *Szász Gerő költeményei* = ARANY János *Összes művei*, szerk. KERESZTURY Dezső, XI, *Prózai művek 2: 1860–1882*, s. a. r. NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai, 1968, 139–141, 153.

tát is: „Felforgatni Priam várát, s békén hazatérni”. Vagy a 45. sorhoz, mely így szól: „Megmozdúlván ő, a ki ment, mint éji sötét rém,” Arany előbb magyarázatot fűzött: „»mint az éjszaka« ezt kellett volna belészóni”, azután újrászotte a sor második felét: „a ki jár vala, mint a sötét éj”. Agamemnon válaszában első három sorában Arany nem vállalt ilyen mondhatni társszerzői szerepet, de egyaránt sokatmondó, amit hozzáfűzött, meg amit nem tartott szükségesnek megjegyezni.

Jellemző a tehetséges diáknál tapasztalt magas színvonal komolyan vételére, hogy az itteni első (valójában 26.) sort („Menj, ne találjalak itt gályáimnál öreg ember!”) Arany kommentálatlanul hagyja, pedig a prózadiájában tökéletes, mégis természetes lejtésű, élőbeszédnek is beillő kifakadás megérdemelhetett volna egy dicsérő szót. De már a következőhöz („Vagy most késedezőt, vagy máskor visszajövendőt”) odaírja, hogy „igen csinos”, olyan örömet okozva ezzel diákjának, amelyre az még évtizedek múlva is hálásan emlékezett.⁵ Mégpedig jogosan, hiszen itt a homéroszi szöveg sugallatára nemcsak eltalálta a legjobb korabeli fordítói megoldások mondatszerkezetét, hanem a két sor együtt fölér Vályi-Nagy 1821-ben megjelent változatával („Téged, Öreg, ne találjalak én a görbe hajóknál, / Vagy mint itt-mulatót, vagy majd ide vissza-jövendőt!”), nem marad alatta Kölcseyének sem, amelyet Vályi-Nagy felhasznált („Téged, öreg, többé ne találjalak öblös hajóknál / Vagy mostan maradót, vagy később visszajövendőt”), és nem olyan mesterkéltnak, mint Szabó István 1853-ban megjelent fordítása („Vén ember, ne tapasztaljam, hogy evicke hajómnál / Vagy ma időzz vagy utóbb lábatlankodni merészelj”). Legérdekesebb azonban az előre vetett fenyegetést záró 28. sor fordítása („Lenne nehogy semmit használó főpapi pálczád”), mely egyetlen más magyar változatra sem hasonlít, de a korabeli fordítás- és költészetelmélet problémáinak sűrűjébe vezet, főként Arany hozzá fűzött megjegyzése fényében: „ez már nagyon merész *inversio*”.⁶

Évtizedek múltán a fordítás szerzője úgy érzi, hogy Arany ezáltal *bíráta* az ő itteni megoldását, s visszatekintve mintha épp ez a példa készítetné arra, hogy meghatottan felkiáltson: „Mennyi, valóban drága időt eltöltött a nagy költő ily aprólékos s kevés lelki örömet adó foglalkozásban, mikor

5 KOMÁROMY, *i. m.*, 13.

6 MTAKK, RUI. VI. 4° 209. SZ., 27; VÖ. ARANY, *Prózai művek* 2., 162–163.

havonként 160–200 dolgozatot nézett át s javított ki ily lelkiismeretesen!⁷ Nyilván volt ebben igazság, hisz Arany nemegyszer dohogott leveleiben a szakmányban végzett dolgozatjavítások miatt, s ekkoriban a gimnáziumi munkáját összegző „járom leckéimet” szókapcsolatból nemhiába hallott ki olyan szójátékot, amely saját maga járomba, azaz igába fogottságára utalt.⁸ Saját egykorú adatai szerint még annál is többet kellett ilyesmivel bajlódnia, mint a hajdani diák utólagos becsléséből gondolnánk: heti 17 óra kötelező tanításhoz *kéthetente* 120–140 házi feladat tüzetes, „az utolsó accentusig” menő kijavítása járult, egyenként minimum negyedórai munkával, azaz összesen legalább 25–30 órányi „lélekölő correctura”, így ha az iskolától kapott egyéb megbízatásait hozzá számítjuk, megérthetjük panaszát, hogy ami ideje mindezek után maradt, szinte csak alvásra volt elég.⁹ Mégis, a „Lenne nehogy semmit használó főpapi pálczád” olvasása inkább az örömteli pillanatai közé tartozhatott, nem a szerinte „ficamodott észjárású”¹⁰ dolgozatok javításának szenvedései közé, s a meglepő sor talán még mosolyra is derítette. Ezt a különös, leginkább talán latinos szörendű, de tehetségtől sugárzó megoldást Arany mint a poétai osztály főnöke és a latin és magyar nyelv professzora (ahogy a bizonyítványokban szerepelt: „Joannes Arany praef. classi & linguarum, latinae & hung. prof.”) annak ellenére méltányolhatta, hogy nála itt a „már nagyon merész” minősítés az előző „igen csinos” ellentétéként alighanem a *túl merész* szinonimája akart lenni, vagyis csakugyan *bírálni* volt hivatott, sőt ezáltal lebeszélni a hasonlóról, ahogy a költészetbeli túlzás minden formáját később kritikusként is mindig ellenezni szokta.

Arany számára ugyanis nem a hiba és a hibátlanság közt húzódott rossz és jó végső határa. Ha egy diák görögből kitűnő osztályzatot kapott, a latinul kitöltött bizonyítvány szerint „praeclaros”-t, ehhez részjegyként alkalmaslag elég lehetett, hogy „traducit correcte”,¹¹ vagyis hogy helyesen, azaz

7 KOMÁROMY, *i. m.*, 13.

8 Arany János Tompa Mihályhoz, 1858. május 11. = ARANY JÁNOS *Összes művei*, szerk. KOROMPAY H. JÁNOS, XVII, *Levelezése (1857–1861)*, s. a. I. KOROMPAY H. JÁNOS, Bp., Universitas, 2004, 196.

9 Arany János Tompa Mihálynak, 1858. november 28. = *Uo.*, 251.

10 *Uo.*, 251.

11 KERÉNYI FERENC, *Arany János-kéziratok, tanítványa hagyatékában*, ItK, 107(2003/1), 93.

hibátlanul fordít, de egyébként a fordításnak nem a „versio correcta” volt a legmagasabb osztályzata, hanem a „versio perfecta”;¹² azt pedig Arany még inkább számon tartotta, hogy költészetben a tisztességes hibátlanság nem üdvözít, s ami azon túl van, ahhoz már nem elég az igyekezet. Mint ekkoriban, 1858 februárjában Lévay Józsefnek írja a poétai osztály házi feladatairól: „Versre is adok fel tárgyat, buzdítom őket, de nem kényszeríték senkit, hogy verset írjon. Nem akarom bottal verni ki belőlök az isteni lángot. Nehány így is akad, és legalább a formákat ügyesen kezeli.”¹³ Néhány év múlva, kritikusként, szerkesztői üzeneteiben gyakran céloz erre. „Negative jó, de positive nincs semmi benne. Így csak a negatív jó marad.” „A verset nem mondhatni *hibásnak*, de ha *positivabb* érdeme nincs: az egész egy hiba.” „Elég csinos gyakorlat, de csak negatív érdeme van.”¹⁴ Még akkor is jelzi hiányérzetét, amikor nincs módja meghatározni, vagy pontosan nem is meghatározható, hogy mi hiányzik. „Nyelvtant előbb, azután verstant, azután még valamit, a mi már nem tan.”¹⁵ Ezekhez képest értendő, hogy Arany végső értékelése szerint Komáromy az első száz sort nem hibátlanul, de mégiscsak dicséretesen fordította,¹⁶ vagyis nyilván nem csak a negatív érdemig jutott el, sőt talán egyik-másik hibája is tehetségre vall.

Szinte lehetetlen, hogy a „Lenne nehogy semmit használó főpapi pálczád” sor ne juttatta volna eszébe a régebbi magyar költészet hasonló vakmerőségeit, amelyeket ő maga elvben nem gondolt ugyan követendőnek, de mint költészeti előzményt nagyon is számon tartott, ösztönösen érezve, szükség esetén példával szemléltetve, hol húzódik a dicséretes, illetve a már túlzó merészség határa. Gyöngyösi újításait a költői nyelv, ritmus és rím dolgában már ekkor is azért becsülte nagyra, mert a megszokott régi alapján újított, s így nem kényszerítette a nyelvet olyasmire, ami annak természetétől idegen. Az 1858/59-es tanévben vagyunk, ekkorra Arany már sokat gondolkodott az „inversio” problémáján; néhány év múl-

12 ARANY, *Hivatali iratok 1, i. m.*, 209, 515.

13 Arany János Lévay Józsefnek, 1858. február 24. = ARANY, *Levelezése (1857–1861)*, i. m., 159–160.

14 ARANY JÁNOS *Összes művei*, szerk. KERESZTURY Dezső, XII, *Prózai művek 3.: Glosszák, szerkesztői üzenetek, szerkesztői megjegyzések, előfizetési felhívások*, s. a. r. NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai, 1963, 224, 231, 235.

15 *Uo.*, 225.

16 MTAKK, RUI. VI. 4° 209. sz., 29; vö. ARANY, *Hivatali iratok 1, i. m.*, 163.

va (1863) Pesten a *Koszorú* egyik irodalomtörténeti cikkében ezért is tudja majd olyan világosan összefoglalni Gyöngyösi és Zrínyi költészetének idevágó különbségét. „Ép ily merész Gyöngyösi a mondatrészek összefogatásában is, de Zrínyinél annnyival szerencsésebb, hogy inverziói nem tetszenek magyartalannak. Volt már előtte is a költői szóforgatásnak bizonyos hagyományos útja; Gyöngyösi ez úton haladott tovább, míg Zrínyi egész önkénnel forgatta össze a mondat részeit: (pl. »Földre megtompítván esék maga vasát«, t. i. a dárda, Zrínyinél.”¹⁷ Bár a nagykőrösi diák „Lenne ne-hogy semmit használó főpapi pálczád” sora leginkább e Zrínyitől is elretentő példaként idézett sorra hasonlít, Arany nagyon jól tudta, hogy egy középiskolás műve számára ez nem a legérdemtelenebb társaság, s így a hasonló vétség bocsánatos bűn, annál is inkább, mert a fiú hexameterben, nem valamelyik magyar, sőt „eredeti népies”¹⁸ versformában, engedte meg magának. Ráadásul Arany még azoktól a korábbi szórend-kísérletektől sem tudta egészen megvonni rokonszenvét, amelyek szerinte is túl messzire mentek. Erről árulkodik, hogy 1864-ben a *Koszorú* egy másik tanulmányában Baróti Szabó Dávid idevágó újításaira visszatekintve inverzióit római mintát követőnek, s ezért egyszerre túlfeszítettnek és idegenszerűnek nevezi, mert így a költemény annyira „széttördeli a közönséges lapos szórendet”, hogy ezáltal „latinismusba [...] sülyed”, ugyanakkor mégis elismerően ír „a soha nem hallott szófűzés” igényelte elszánásról: „nagy erkölcsi bátorság, mondhatni reformátori buzgalom kellett ahhoz, hogy valaki a közérzékkel, a századok óta megszokottal így szembe keljen”. Sőt végül mégis többre becsüli Baróti Szabó verseinek 1777-ben Kassán megjelent első kiadását, mely még „nyelve merész hibái és szépségei közepett” tele van „a legszokatlanabb szócserekkkel”, mint az átjavítással mérsékelt 1802-es (harmadik) kiadást, mely „józan correctiói után” már tisztultabb ízlésű, de „merészsége oda van, dictiója ellapul”.¹⁹

Pár évvel azelőtt, 1856 tavaszán a húsvéti szüenidő alatt Arany itt, Nagykőrösön írta a gimnázium 1855/1856-ik évi Értesítője számára *A magyar nemzeti vers-idomról* című tanulmányát, részben épp azért, hogy rávilá-

17 ARANY János, *Gyöngyösi István* = ARANY, *Prózai művek 2, i. m.*, 438–439.

18 Arany János Tompa Mihályhoz, 1856. március 20. = ARANY János *Összes művei*, szerk. KERESZTURY Dezső, XVI., ARANY János, *Levelezése (1852–1856)*, s. a. I. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Bp., Akadémiai, 1982, 681.

19 ARANY János, *Szabó Dávid* = ARANY, *Prózai művek 2, i. m.*, 498–501.

gítson, a jó és rossz versforma megkülönböztetése nem is olyan egyszerű, mint addig egyesek (például Toldy Ferenc) hitték.²⁰ Számos példa elemzésével Arany arra következtet, hogy a régi magyar költők és a XVIII. századiak sajátosan felforgatott szórendje, melyben „a minek prózában elül kellene jóni, hátrább marad és viszont; hogy például a kötszó, mely különben a sor kezdetén állana, középre vettetik,” a látszattal ellentétben nem a rím vagy a cezúra kedvéért alakult ilyenné, nem is a latin költők szabadságát utánozza, hanem egy magyar ritmikai sajátosságot követ, amely nem elszakítani akarja egymástól az összetartozó mondatrészeket, mint a körmondatok, hanem éppen az összetartozó elemeket akarja egy-egy csomópont köré gyűjteni. Ezzel szemben Arany szerint a „Földre megtompítván esék maga vasát” írásakor Zrínyi csakugyan római mintát követett, sőt még a magyar ritmusra fogékony Gyöngyösinél is akad kirívóan idegenyszerű túlzás („Forgatják a habok mint a mely hajókat”), de azért általában Gyöngyösi verselése „ellenállhatatlan bájjal csengett a magyar fülben,” Zrínyié pedig „korának élvezhetetlen volt, rhythmusa eltaszítónak, szórendje erőszakoltnak tűnt fel”, mégpedig azért, mert „Gyöngyösi, a magyar rhythmus törvénye szerint, hangsúlyt kiemelve, szorosan egybetartozókat *egy csoportba* szedve járt el s a prózai szórendet e célból forgatta össze; Zrínyi ellenben, a magyar rhythmusnak kevésbbé, vagy nem mindenütt hódolva, a klasszikai szabadságot követte, s az összetartozókat *elszórta*, mi épen ellenkező eljárás”. Arany számos példát is hoz tőlük: Gyöngyösinél „A beszprémi sereg || mikor megkergette” olyan inverzió, mely által a prózai szórendű „Mikor a beszprémi || sereg megkergette” helyett együvé kerülhet az összetartozó „mikor” és „megkergette”; Zrínyinél pedig, bár nála is akad jó magyar ritmusú példa, jellemzően azt olvassuk, hogy „Igy kobza szavával nyitá hangos torkát”, holott az „Igy” és a „nyitá” tartoznék össze, s ugyanígy távolítja el egymástól az Arany szerint „szorosan” összetartozó „Földre” és „esék” szavakat a „Földre megtompítván esék maga vasát”.²¹

Innen nézve nemcsak azt értjük meg jobban, hogy Arany miért fogadta tartózkodóan a „Lenne nehogy semmit használó főpapi pálcád” sort di-

20 Arany János Tompa Mihályhoz, 1856. március 20. = *Uo.*, 681.

21 ARANY JÁNOS *Összes művei*, szerk., KERESZTURY DEZSŐ, X, *Prózai művek 1*, s. a. r. KERESZTURY Mária, Bp., Akadémiai, 1962, 231–234. Vö. S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, Bp., Balassi, 2005, 524–530.

ákja *Íliász*-fordításában, hanem azt is, hogy költőként olykor maga sem tudott megmaradni a magyar nemzeti versidom összetartozókat egyívé csoportosító szórendjénél. Hiszen van-e egymáshoz tartozóbb két elem, mint a kérdésben összetapadó „honnan” és „jöttél”, mégis emlékszünk a *Buda halála* XI. énekének ezeket szétszóró, de talán épp ezért megrendítően szép sorára: „Honnan, kicsi szellő, ég vándora, jöttél?” Vagy lehet-e szorosabban összefüggő szókapcsolat, mint az „ötszáz velszi bárd”, mégis hogyan felejthetnénk el, hogy „Ötszáz, bizony, dalolva ment / Lángsírba velszi bárd”? Hiszen egyrészt joggal csodálták ebben, hogy „csupán a mondat szerkesztés, a szórend segítségével rettenetet és büszkeséget, elégtételt és fenyegetést, pátoszt és gyászt, tragikumot és bizakodást, meditációt és kinyilatkoztatást egyesít, szembesít – egyetlen sor dikciójában”,²² másrészt nem kevesebb joggal tehetnénk hozzá, hogy az ilyen elválasztó, beékelő és késleltető szerkezet bajosan egyeztethető össze a „magyar rhythmus” követelményével, mely Arany szerint „a legszorosban összetartozó részeket egy hangsúlyos góc köré gyűjti [...] s ezáltal egyszersmind a körmondatos szerkezetnek ellene munkál, azt már elemeiben lerontja”, azaz például nem tűri a „ha imádlak” felbontását, s ezért a „*Ha* szent körösztfán *imádlak*” helyett létrehozza a „Szent körösztfán *ha imádlak*” sort.²³ Itt is eszünkbe juthat, hogy a „ha imádlak” elvileg semmivel sem összetartozóbb, mint a „honnan jöttél”; ugyanígy, amikor Baróti Szabó versében Arany meghökken az összetartozó „egy” és „tehenet” szétszakításán az „Egy (mely torokom elállja) / Tehenet elnyeltem” sorokban, és vegyes érzelmekkel fogadja („Nem javalom, de bámulom merészségét”),²⁴ akkor megkérdőzhetnénk, hogy elvileg miért lenne kevésbé problematikus, ha az „egy” helyett az „ötszáz” szakítottatik el a főnévtől, ráadásul bonyolultabb közbeékeléssel és távolabbra vetve egymástól.

Komáromy később megemlékezett arról, hogy észrevették, óráin Arany mindig gondosan kerülte saját költészete vagy akár poétikai (az asszonáncot vagy a balladákat illető) felfedezései említését, s korábbi diákjaitól tudták és az ő „páratlan szerénysége” jeleként tisztelték a kimondatlan szabályt, hogy az osztályban szavalatoknál sem szeretett hallani versei-

22 NÉMETH G. Béla, *Arany János* = N. G. B., *Mű és személyiség: Irodalmi tanulmányok*, Bp., Magvető, 1970, 34.

23 ARANY JÁNOS, *A magyar nemzeti vers-idomról* = ARANY, *Prózai művek 1, i. m.*, 233.

24 ARANY JÁNOS, *Szabó Dávid* = ARANY, *Prózai művek 2, i. m.*, 499.

ből;²⁵ ugyanakkor elképzelhetetlen, hogy Aranynak e jellegzetes szórendi kérdés őt költőként is gyakran foglalkoztató dilemmája soha ne juttatta volna eszébe saját alkotói választásait. Nagyon valószínű, hogy az elmélet lappangó ellentmondásaival s a probléma teljesen nem képletesíthető bonyolultságával maga is találkozott, s a nagykörösi diák házi feladatára írt megjegyzéseiben, illetve az ezzel szinte egy időben írt akadémiai székfoglaló értekezése, a *Zrínyi és Tasso*, vagy pár év múlva egy-egy új verseskötetet elemző kritikája érvelésében innen származik a még leghatározottabb ítéletei mögül is kihallható sejtetése annak, hogy bizony ezen túl is volna itt még miről beszélni. Hiszen nemhogy Zrínyinél, de még egy közepszerű szerző kötetét vizsgálva is gyorsan eljutott a problémák kimeríthetetleniségének tapasztalatához. „Csak az a baj az efféle elemzésnél, hogy az ember sohasem mondhat eleget, s minél inkább követi a részleteket, annál jobban elágaznak, mint a fa gyökere, mely földszint három-négy ágban egyesül, de ha az ember mindenik ágnek végére akar menni, ezer meg ezer apróbb szárra, majd számtalan gyökérrostra talál, melyekből nincs kiigazodás”.²⁶ Ha Arany költői szórendről nyilatkozik, értékeléseiben nemcsak maga az ítélet, hanem annak indoklása is kényszerűen részleges; többnyire csak arra elég, hogy jelezze, mit és hogyan kell még továbbgondolnunk. Amikor például Baróti Szabó Dávid verseinek 1777-ben, illetve 1802-ben megjelent kiadásai alapján összehasonlítja az egyik kétsoros versmondattal első változatát („Erdővel tudniillik eget felváltva, nyirettyűt / Phoebus is, hűgai közt, rántani néha szeret”) a később átjavítottal („Erdővel tudniillik eget felváltani néha / S lantot verni szeret Phoebus is, hűgai közt”), indoklása szerint azért az előbbi tetszik neki jobban, mert a „nyirettyűt rántani” erőteljesebb, mint „lantot verni”;²⁷ pedig a két példát tovább vizsgálva kiderül, Arany az első változatot *annak ellenére* becsüli többre, hogy az két közbeékeléssel szétszórja a „nyirettyűt” és „rántani” szavakat, a „lantot verni” pedig együtt maradhat.

Amit diákja fordítására írt, bámulatosan egybevág mindazzal, amit ugyanerről más minőségében különféle magasabb tudományos fórumokon kifejtett, nagyon hasonló érvekkel, ítéletekkel, sőt rá jellemzően azo-

25 KOMÁROMY, *i. m.*, 13–14; vö. HEGEDŰS András, *Arany János a katedrán*, Bp., Tankönyvkiadó, 1957, 143.

26 ARANY JÁNOS, *Költemények Szász Károlytól* = ARANY, *Prózai művek 2, i. m.*, 205.

27 ARANY JÁNOS, *Szabó Dávid* = ARANY, *Prózai művek 2, i. m.*, 500.

nos hangvétellel. Az a néhány sornyi összefoglaló értékelés, amelyet az *Íliász* próbafordítására Komáromy Lajos tőle kapott, majd az iskolapadból kinőve élete végéig büszkén őrzött, ebből a szempontból is jellemző. „Egyes árnyalatokban vannak hiányok: de egészben véve jól sikerült fordítás, s igen dicséretes munka.”²⁸ Stílusában ez Aranynak nemcsak más itteni értékeléseire hasonlít, például arra, amelyet ekkor egy másik ötödikes tehetségnek, Dömötör Jánosnak (a leendő költőnek és a Kisfaludy-Társaság majdani tagjának) adott az *Íliász* ugyanezen részletének lefordításáról,²⁹ hanem szinte ugyanígy szerepelhetne a Kisfaludy-Társaság számára írt valamelyik jelentése végén, amelyben egy írotársa Shakespeare-fordítását méltatta, vagy akár egy jelíges pályázati mű hivatalos bírálata összegzéséként, vagy az egyik folyóirata beküldött művekre válaszoló szerkesztői üzenetében, vagy éppen egy klasszikus mű frissen megjelent fordításának bírálatában. Hiszen kicsit bővebben, de körülbelül ugyanezt és ugyanígy mondja például Remete József 1863-ban megjelent *Aeneis*-fordításának összegzéséül, változatlan fordításkritikai és esztétikai normák alapján, egyúttal normái felülbírlására készen, tapintat, méltányosság és igazságérzet ösztönös, vérebe ivódott egységével.³⁰ Arany nemcsak azért mértéktartó, mert mindig kész újra elgondolkodni mércéiről, hanem mert ő jutott legközelebb ahhoz a teljesen meg sem valósítható eszményhez, amely szerint mindent és mindenkit tisztelet s ennek megfelelő bánásmód illet, s ezt megadni tisztesség dolga. Arany tudta, amit Agamemnón és a hatalom megszállottjai nem vehettek észre, hogy ha az előttük megjelenő nem Apollón papja volna, hanem valóban csak egy öregember a sok közül, akkor sem lehetne vele megalázóan beszélni önmaguk lealacsonyítása nélkül.

Ugyanez vonatkozott a gimnáziumi diákokra. Akkoriban egyébként sem volt szokás, hogy a tanár letegezze őket, de magázni is sokféleképp lehet, s Arany kezdettől a kölcsönös tisztelet hangját ütötte meg velük. Ötödikben az első óráját azzal kezdte, hogy „Üljének le, és ismerkedjünk meg egymással”, és egyenként felszólította őket, hogy néhány szót beszéljen velük és közben megjegyezze a névhez tartozó arcot, majd így fogott a tanításhoz: „Én már megismertem önöket, most ismerjék meg maguk a görög

28 MTAKK, RUI. VI. 4° 209. sz., 29; vö. ARANY, *Hivatali iratok 1., i. m.*, 163.

29 *Uo.*, 174.

30 ARANY JÁNOS, *P. Virgilius Maro Aeneise = ARANY, Prózai művek 2., i. m.*, 482–483.

betűket...”³¹ Innen azután megnyílt az út egy olyan pedagógiai munkához, mely az iskola elvégzése után egy-egy diákkal barátságos kapcsolatként folytatódhatott, amelyben az egykori tanárra alkalmi mentorként lehetett számítani. Ekkor már a magázódás esetenként bensőségebb megszólítással társult, mint amikor az 1854/55. tanévben, ötödikesként Arany poétai osztályába járt, majd 1858-ban magyarból nála érettségizett Kóti Józsefnek teljesíti kérését 1959 tavaszán: „Édes Kóti! Levelére nem válaszolhattam, de nem baj: most Szilágyi úrtól megküldöm a kívánt könyv címét: »Ékesszólástan« Szvorényitól. Abban elég jól vannak a tropusok és figurák. Arany”.³² Mindezt nem befolyásolhatta származás és rang; korábbi magántanítványával, a tizenéves gróf Tisza Domokossal ugyanilyen szeretetteljes hangon levelez Nagykörsőről a fiú tragikusan korai haláláig, s ez nem térítette el költeményeinek tapintatos, segítőkész, de kellően szigorú bírálatától. Ugyanígy érintkezett ügyfeivel a következő évtized új szerepköreiben; folyóiratai szerkesztői üzenetei szűkszavú, mégis sokatmondó példái annak, hogyan lehet ugyanolyan figyelemmel válaszolni a beérkezett kéziratok és más küldemények minden rendű és rangú feladójának. „Könyvekről ír, amelyek azt sem érdemelték meg talán, hogy elolvassa őket” – szánakoztak Arany kritikusai feladatain egy évszázaddal később,³³ ő azonban tudta, hogy nem ez számít.

Mélyen jellemző rá az alig észrevehető, de nagy horderejű változtatás, amelyet fordítóként éppen az illő bánásmódról magyarázó Hamlet tanácsában hajt végre. Miután ugyanis Hamlet arra kérte Poloniust, hogy bánjon jól a megérkezett vándorszínészekkel, s az öreg udvaronc azt válaszolta, hogy érdemük szerint fog bánni velük, Hamlet kifakad: „Veszethordtát, ember, sokkal jobban kell”, hiszen ha mindenkivel érdeme szerint bánnak, „melyikünk kerül el a mogyoró pálczát?” Ez ismerősen csenghetett a *Bibliát*, s különösen a zsolttárokat gyerekkora óta olvasó és halló Arany számára (vö. Zsolt 130,3), de nagy különbség, hogy a Szenci Molnár Albert fordí-

31 BENKÓ Imre, *Arany János tanársága Nagy-Körösön*, előszó SZILÁGYI Sándor, Nagy-Körös, Ottinger Ede, 1897, 146–147; vö. VOINOVICH Géza, *Arany János életrajza*, I–III, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1929–1938, II, 265; HEGEDŰS, *i. m.*, 18.

32 Arany János Kóti Józsefhez, 1859. március 17. = ARANY, *Levelezése (1857–1861)*, *i. m.*, 280, vö. 814.

33 NÉMETH László, *Arany János* = N. L., *Az én katedrám: Tanulmányok*, Bp., Magvető–Szépirodalmi, 1969, 575.

tásában nyelvileg is hasonló kérdés az érdem szerinti ítélet meghaladását csak Istentől reméli („Ha Uram bününc szerint / Minket büntetnél meg, / Uram ez világ szerinti / Ki álhatna ugy meg? / De az te irgalmad nagy [...]”),³⁴ Hamlet azonban emberi viszonylatban fejti ki a szerinte helyes vendéglátói szabályt Poloniusnak, s Arany is ennek megfelelően cseréli ki az angol szöveg egyik fogalmát. „Use them after your own honour and dignity – the less they deserve the more merit is in your bounty.” (2.2.460–470.)³⁵ Az „honour” (becsület) lovagi értéke helyére a „dignity” (méltóság) párjául Aranynál valami más kerül: „Bánjon velük saját embersége és méltósága szerint; minél kisebb az ő érdemök, annál nagyobb érdem a szivessége.”³⁶

Itt jutunk el Homérosz Agamemnónjától, aki Khrúszésszel, az érdemmel is úgy bánt, mintha érdemtelen lett volna, Shakespeare Hamletjéig, aki szerint az érdemtellel is úgy kell bánni, mintha érdeme volna, mert ezzel *magunknak* tartozunk. Amikor ezután Hamlet nagymonológjában az élet felsorolt megpróbáltatásai közt fontos helyet kapnak „a hivatalnak packázásai” („the insolence of office”), vagyis a hivatalviselőktől elszenvedett pökhendi sértések, még világosabbá válik, hogy mihez képest követel Hamlet másféle bánásmódot a színészek elszállásolásával megbízott udvaroncától, s hogy Arany tolmácsolásában az ehhez hasonló értékválasztások milyen rendbe illeszkedtek és mintaként hogyan formálhatták a professzorokkal naponta érintkező tanulók személyiségét. Arany *Hamlet*-fordítása ugyan a következő évtized terméke, de a mű régóta foglalkoztatta, és az udvaroncot helyreigazító, sőt itt szinte nevelő dán királyfi szövegében becsület és méltóság helyett emberséget és méltóságot választani azért is figyelemre méltó, mert egyrészt az „honour” mint ‘becsület’ számos más Shakespeare-drámából lehetett ismerős, nagy tisztelettel említve vagy akár épp megkérdőjelezve (mint Falstaff ironikus tálalásában a *IV. Henrik* I. részének 5. felvonása elején), másrészt Arany a régi magyar elbeszélő költészetből (például a számára fontos Tinódi históriás énekéből) szintén

34 SZENCI MOLNÁR Albert, *Költői művei*, s. a. I. STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1971, (Régi Magyar Költők Tára, XVII. század, 6.) 301.

35 WILLIAM SHAKESPEARE, *Hamlet*, eds. ANN THOMPSON, NEIL TAYLOR, London, Arden Shakespeare, 2006, 272–273.

36 WILLIAM SHAKSPERE, *Hamlet, dán királyfi*, ford. ARANY JÁNOS = SHAKSPERE *Szinművei*, fordítják többen, VIII, *Hamlet, Felsült szerelmek*, Ráth Mór, Pest, 1867, 59.

jól ismerte becsület és méltóság eszménypárját,³⁷ s a becsület eszménye saját *Toldi*-trilógiájában is kiemelkedő szerepet kapott. Másfelől viszont eszmetörténetileg kimutatták, hogy az *emberség* és a *méltóság* fogalom-párja klasszikus antik előzmények után, Shakespeare drámái, majd Goethe műve nyomán milyen fontos eszményként szolgált az európai tudat nevelésében.³⁸ Hozzátehetjük: tiszteletét Arany tanítványai az iskolapadban szívták magukba. „Bánjon velük saját embersége és méltósága szerint”: elemi szinten sem könnyű ezt megérteni, de mélyebb jelentését akkor kezdjük sejteni, ha elgondolkozunk azon, hogy ennek a rendíthetetlenül önelvű magatartásezménynek mi mindent köszönhetett egykor Komáromy Lajos V. osztályos gimnáziumi tanuló, később maga is tanár, szakíró, fordító, az MTA klasszika-filológiai bizottságának külső tagja, és mit köszönhetek majdnem egy évtizeden át a szerencsés nagykőrösi diákok, akik aztán fontos hivatalokat viselve behálózták a társadalmi élet számos területét szerte az országban.³⁹ S milyen lehetne körülöttünk a világ, kétszáz évvel Arany János születése után, ha eszerint tudnánk élni.

37 Vö. SZILASI László, *Argumenta mortis: Érvék és ellenérvék a hősi halálra: becsület és méltóság a régi magyar elbeszélő költészetben és emlékiratokban*, ItK, 101(1997/3–4), 217–234.

38 POSZLER György, *Goethe és az emberi méltóság* = P. Gy., *Ars poetica – Ars teoretica: Válogatott tanulmányok*, Bp., Magvető, 2006, 100–103.

39 Nevüket és későbbi hivatalukat lásd ARANY, *Hivatali iratok 1, i. m.*, 516–519.

